

اتحاد جماهیر شوروی و رضاشاه

(بررسی روابط ایران و شوروی میان دو جنگ جهان)

مؤلف: دکتر سید علی حسینی

۵۸۶۱ تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۰۰

تلف: ۰۰۲۲۰۰۰۵۱ - ۰۰۲۲۰۰۰۵۱

کتابخانه ملی ایران، تهران، خیابان ولیعصر، پلاک ۱۰۰

این اثر یکی از موضوعات
«طرح تدوین تاریخ انقلاب
اسلامی» است که در مرکز اسناد
انقلاب اسلامی تهیه شده و
کلیه‌ی حقوق آن برای مرکز
محفوظ می‌باشد.

فهرست مطالب

۱۳	مقدمه
۱۵	پیش‌گفتار

بخش اول

۱۹	ماهیت و اصول سیاست خارجی شوروی
۲۱	فصل اول: ماهیت سیاست خارجی شوروی
۲۶	عوامل مؤثر بر سیاست خارجی شوروی
۲۶	الف) ایدئولوژی، نقش و شخصیت تصمیم‌گیرندگان
۳۶	ب) ژئوپولیتیک و عوامل داخلی
۳۷	ج) حزب کمونیست، الگوی نوین
۳۹	۲- اهداف سیاست خارجی شوروی
۴۰	الف) جایگاه منافع ملی در سیاست خارجی
۴۳	ب) بقا و امنیت؛ اولویت نخست منافع ملی بلشویک‌ها
۴۵	ج) سایر اولویت‌ها و اهداف رژیم نوپای انقلابی روسیه
۴۷	۳- اهداف عمده‌ی سیاست خارجی شوروی
۴۷	الف) اهداف امنیتی - دفاعی
۴۸	ب) اهداف اقتصادی - تجاری
۴۹	ج) اهداف سیاسی - ایدئولوژیک
۵۳	فصل دوم: ابزارهای اجرایی سیاست خارجی شوروی
۵۴	۱- ساز و کارهای سیاسی - اطلاعاتی
۵۵	الف) نمایندگان رسمی

- ۵۷ ب (کمیترن)
- ۶۰ ج (احزاب کمونیست ایران)
- ۶۴ گ ۱ - گ. پ. یو (G.P.U)
- ۶۸ ۲ - ساز و کارهای اقتصادی
- ۶۹ ۳ - ساز و کارهای نظامی
- ۷۳ ۴ - ساز و کارهای فرهنگی

بخش دوم

- ۷۵ روابط ایران و روسیه با ایران تا انقلاب اکتبر ۱۹۱۷
- ۷۷ فصل اول: تاریخچه روابط روسیه با ایران
- ۷۹ ۱ - مراتب و مراحل سیاست روسیه در ایران
- ۷۹ الف) مرحله اول: سیاست‌های استعماری - نظامی
- ۸۱ ب) مرحله دوم: رقابت با انگلستان در ایران
- ۸۲ ج) مرحله سوم: توافق دو رقیب درباره ایران
- ۸۵ ۲ - اثرات رقابت روسیه و انگلستان بر ایران
- ۹۱ فصل دوم: ایران و انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه
- ۹۴ ۱ - تأثیر انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ بر ایران
- ۹۹ ۲ - بلشویک‌ها و نگرش جدید به ایران

بخش سوم

- ۱۰۳ شوروی و ظهور رضاخان در عرصه سیاست ایران
- ۱۰۵ فصل اول: موضع‌گیری شوروی در قبال تحولات داخلی ایران
- ۱۰۵ ۱ - روابط ایران و شوروی از فردای انقلاب ۱۹۱۷
- ۱۰۶ الف) دوره آرامش ۱۹۱۷ - ۱۹۱۹
- ۱۰۷ ب) دوره بحران، ۱۹۱۹ - ۱۹۲۱
- ۱۰۸ ج) دوره تفاهم، ۱۹۲۱ - ۱۹۲۵
- ۱۱۱ ۲ - واکنش شوروی به قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس
- ۱۱۴ ۳ - اشغال ایران و شکایت به جامعه ملل
- ۱۱۶ ۴ - دلجویی ایران از شوروی

- ۵ - دستاوردهای قرارداد مودت ۱۹۲۱ ۱۱۹
- ۶ - آثار بلند مدت عهدنامه‌ی مودت بر روابط ایران و شوروی ۱۲۳
- فصل دوم: ایدئولوژی یا منافع ملی: چالش نوین سیاست خارجی شوروی ۱۲۹**
- ۱ - شوروی و کودتای اسفند ۱۲۹۹ ۱۳۴
- ۲ - روتشتاین و رضاخان ۱۴۰
- ۳ - شوروی و روی کار آمدن دولت مقتدر مرکزی در ایران ۱۴۴
- ۴ - شوروی و به قدرت رسیدن رضاخان ۱۴۶
- ۵ - نقش احزاب و گروه‌های سوسیالیست در به قدرت رسیدن رضاخان ۱۵۰
- فصل سوم: شوروی و جنبش‌های مردمی ایران در دوره‌ی رضاخان ۱۵۳**
- ۱ - قیام میرزا کوچک‌خان جنگلی و شوروی ۱۵۴
- ۲ - تقدم منافع ملی ایران بر ایدئولوژی انقلاب ۱۶۱
- ۳ - بلشویک‌ها و قیام خیابانی و پسیان ۱۶۹
- الف) قیام شیخ محمد خیابانی و آذربایجان آزاد ۱۶۹
- ب) قیام کلنل محمدتقی خان پسیان ۱۷۳

بخش چهارم

- موضع شوروی در قبال تشکیل سلسله‌ی پهلوی ۱۷۷
- فصل اول: شوروی و بر تخت نشستن رضاشاه ۱۷۹**
- ۱ - نگرش شوروی به سلسله‌ی پهلوی ۱۷۹
- ۲ - مسائل تجاری بین شوروی و ایران در دوره‌ی رضاشاه ۱۸۲
- ۳ - لغو کاپیتولاسیون ۱۸۸
- ۴ - اختلافات ایران و شوروی درباره‌ی رودخانه‌ی «اترک» و قصبه‌ی «فیروزه» ۱۹۰
- ۵ - اقتصاد؛ ابزار فشار شوروی به ایران ۱۹۲
- ۶ - تیمورتاش و مأموریت مذاکره با روس‌ها ۱۹۴
- فصل دوم: شوروی و ناآرامی‌های اوایل حکومت رضاشاه ۱۹۹**
- ۱ - شوروی و قیام مناطق کردنشین و عشایر ۲۰۰
- ۲ - شوروی و تلاش برای تغییر در نگرش امنیتی ۲۰۲
- ۳ - شکست استراتژی جدید شوروی ۲۰۳
- ۴ - شوروی و برخورد رضاشاه با احزاب چپ در ایران ۲۰۶

۲۱۳ ۵ - پنجاه و سه نفر؛ کمونیست‌های جدید

بخش پنجم

۲۱۷ شوروی و سیاست گرایش به نیروی سوم رضاشاه

۲۲۱ فصل اول: پیشینه‌ی سیاست گرایش به نیروی سوم در ایران

۲۲۴ ۱ - مأموریت «مورگان شوستر» در ایران

۲۲۴ ۲ - واکنش روسیه در قبال عملکرد شوستر

۲۲۶ ۳ - تداوم سیاست نیروی سوم در جنگ جهانی اول و واکنش روس‌ها

۲۲۹ فصل دوم: رضاخان و گرایش به نیروی سوم

۲۳۱ ۱ - اعطای امتیاز نفت شمال برای جذب آمریکا

۲۳۳ ۲ - واکنش شوروی به اعطای امتیاز نفت شمال

۲۳۷ ۳ - مأموریت «میلسپو» در ایران

۲۳۹ ۴ - موضع شوروی در قبال میلسپو

۲۴۳ فصل سوم: شوروی و گرایش رضاشاه به آلمان

۲۴۴ ۱ - گرایش رضاشاه به آلمان

۲۴۶ ۲ - گامی برای پایان دادن به انحصار شوروی

۲۴۹ ۳ - حوزه‌های جدید روابط ایران و آلمان

۲۵۱ ۴ - واکنش شوروی به حضور آلمان در ایران

۲۵۵ ۵ - شوروی و سیاست نوسانی

۲۵۹ ۶ - پیمان عدم تجاوز شوروی و آلمان

۲۶۱ فصل چهارم: شوروی و اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰

۲۶۳ ۱ - بحران در روابط ایران و شوروی

۲۶۷ ۲ - شوروی و تحولات جنگ جهانی دوم

۲۶۹ ۳ - فشار شوروی به ایران

۲۷۰ ۴ - حمله‌ی آلمان به شوروی و اهمیت سوق‌الجیشی ایران

۲۷۳ ۵ - دلایل اشغال ایران توسط شوروی

۲۷۶ ۱ - نیاز به خطوط ارتباطی دریافت کمک نظامی

۲۷۸ ۲ - موقعیت سوق‌الجیشی ایران

۲۷۸ ۳ - ستون پنجم و احتمال کودتا در ایران و قفقاز

۲۸۱	نتیجه گیری
۲۹۱	فهرست منابع
۳۰۱	فهرست اعلام

مقدمه

اوائل قرن بیستم در تاریخ ایران و جهان اهمیت شگرف و درخور توجهی دارد. وقوع انقلاب بلشویکی در روسیه، همسایه‌ی شمالی ایران، باعث شد که توافقات این کشور با دولت استعمارگر انگلستان بر سر تقسیم ایران طی قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ از بین برود. علاوه بر این قدرت‌گیری خاندان پهلوی و روی کار آمدن رضاشاه، اگر چه با ایدئولوژی انقلابیون اکبر سازگاری نداشت، ولی چرخش سیاست خارجی سران حزب کمونیست به طرف حفظ منافع ملی باعث گشودن باب روابط جدید بین ایران تحت حاکمیت رضاشاه با شوروی شد.

این کتاب با ارائه‌ی تحلیل نسبتاً جامع از جریان وقایع منتهی به انقلاب اکبر و تضاد و درگیری سردمداران روسیه و نیز چگونگی قدرت‌گیری رضاخان، می‌کوشد تا تحولات رفتار و استراتژی دولت جدید روسیه را در قبال ایران تحت سیطره‌ی انگلستان توضیح دهد. این کتاب نشان می‌دهد که واکنش شوروی در قبال حکومت رضاشاه، در چنبره‌ی اصل منافع ملی این کشور گرفتار آمده بود و نگرش‌های ایدئولوژیک چندان دخیل نبودند.

کتاب حاضر در هر بخش تنها به مسائلی اشاره می‌کند که در روابط بین دو کشور «مسائل حاد» تلقی می‌شدند؛ از این رو کوشیده است مسائل کم اهمیت به صورت گذرا بررسی و ارزیابی شود.

در واقع هدف نویسنده کتاب این است که ریشه‌ها و علل اصلی مواضع و سیاست‌های شوروی را در این مقطع - بین دو جنگ جهانی - توضیح دهد.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی ضمن تقدیر از نویسنده‌ی کتاب، آقای اکبر ولی‌زاده، از همکاران بخش تحقیق معاونت پژوهش و متصدیان پرتلاش معاونت انتشارات قدردانی می‌کند.

مرکز اسناد انقلاب اسلامی

پیش‌گفتار

اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم یکی از حساس‌ترین و در عین حال سخت‌ترین و پر مخاطره‌ترین دوره‌های تاریخی ایران زمین به شمار می‌رود. دورانی که تلاش وسیع و همه‌جانبه‌ی قدرت‌های خارجی در کسب امتیازات متعدد، این کشور را به صورت سرزمینی نیمه مستعمره درآورده بود، دولت و حکمرانان و شاهان وقت فاقد هرگونه آزادی عمل سیاسی بودند و عملاً سیاست و سایر شالوده‌های اجتماعی و اقتصادی تحت کنترل و اختیار قدرت‌های خارجی به ویژه اروپائیان قرار داشت.

عمده‌ترین رقابت در این مقطع بین دو قدرت استعمارگر پیر، انگلستان و روسیه‌ی تزاری شکل گرفت و در این میان روسیه‌ی تزاری به سبب پیشرفت رقیب خود انگلستان در آسیا، ایران را مورد توجه بیشتری قرار داد. این دو دولت با وجود رقابت و کشمکش‌های شدید، بر حسب نیاز و ضرورت و با توجه به شرایط بین‌المللی همکاری‌ها و توافقات متعددی را با هم انجام دادند. درباره‌ی ایران قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ میان انگلیس و روسیه این رفتار را به خوبی به نمایش گذاشت.

همزمان با این رقابت‌ها و کشمکش‌های بین‌المللی، تحولاتی چند در درون جوامع دولت‌های طرف این موضوع رخ داد. این تحول در روسیه‌ی تزاری، وقوع انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ و روی کار آمدن انقلابیون بلشویک در این کشور بود. به دنبال این تحول و تشکیل اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی و پایان جنگ جهانی اول، سیاست‌های این کشور در قبال ایران و جهان دست‌خوش تغییرات و دگرگونی‌های وسیعی شد.

در جامعه‌ی ایران نیز تحولاتی چند به وقوع پیوست کودتای انگلیسی اسفند ۱۲۹۹ فصل

جدیدی در تاریخ کشور پدید آورد: رضاخان در عرصه‌ی سیاست ایران ظاهر شد و پس از گذشت چندین ماه و با جا گذاشتن همکار کودتاچی خود، سید ضیاء، به مرد قدرتمند و یکه‌تاز صحنه‌ی سیاست ایران تبدیل شد و این یکه‌تازی با ساقط نمودن سلطنت قاجاریه و تشکیل سلسله‌ی پهلوی به اوج خود رسید.

بلشویک‌ها پس از به قدرت رسیدن دست به اقداماتی چند در عرصه‌ی خارجی زدند. لنین بر اساس خط مشی‌های جدید فکری خود، قراردادهای قبلی و تحمیلی روسیه‌ی تزاری با ایران را ملغی اعلام کرد و سعی در برقراری روابط به ظاهر غیر استعماری با دول همسایه نمود. در قبال این اقدامات بلشویک‌ها، رضاخان نیز پس از رفع تردیدها و بدبینی‌های اولیه، از در دوستی با آنها درآمد. اساس این تغییر رویه، در نگرش ایدئولوژیکی بلشویک‌ها نسبت به شخص شاه ریشه داشت. با این حال در عمل و به مرور زمان آنچه به منصفی حضور رسید، تداوم بحران و اختلاف شدید در روابط دو کشور بود و این وضعیت تا اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ و برکناری رضاشاه از قدرت ادامه داشت.

با توجه به تحولات مذکور اکنون این پرسش پیش می‌آید که فروپاشی روسیه‌ی تزاری و پیدایش دولت جدید شوروی چه تأثیری بر استراتژی‌ها و رفتار این کشور در قبال ایران و حکومت رضاشاه پهلوی داشته است؟ این پرسش، سبب طرح پرسش‌هایی دیگر نظیر موارد ذیل شده است: عوامل و دلایل مؤثر بر موضع‌گیری شوروی نسبت به رضاشاه کدام بودند؟ آیا اقدامات و مواضع شوروی نسبت به رضاشاه تابعی از ملاحظات ایدئولوژیکی رهبران آن کشور بوده است؟

تحولات روابط دو کشور و فراز و فرودهای این روابط کدام بوده است؟ آیا رفتار شوروی نسبت به ایران تابعی از رقابت‌های این کشور با دول خارجی بوده است؟ علل اختلافات و بحران‌های تجاری و اقتصادی این دو کشور چه بوده است؟

فرضیه‌ای که می‌توان در پاسخ به سؤالات فوق مطرح کرد این است که موضع‌گیری‌ها و واکنش‌های شوروی در قبال حکومت، سیاست و رفتارهای رضاشاه تابعی از اصل منافع ملی این کشور بوده است. بدین ترتیب این فرضیه، تصور برخی را مبنی بر این‌که رفتار شوروی در قبال رضاشاه صرفاً تحت تأثیر ملاحظات، گرایش‌ها و نگرش‌های ایدئولوژی و

مرام کمونیستی رهبران و دستگاه سیاست خارجی این کشور قرار داشت مردود و منتفی خواهد کرد. در باره‌ی تحولات روابط خارجی ایران در اوایل قرن بیستم آثار متعددی به زبان‌های فارسی و غربی نوشته شده است، ولی دقت در آثار موجود به وضوح نشان می‌دهد که اکثر قریب به اتفاق این آثار بیشتر نگاه توصیفی و تاریخ نگارانه دارند تا تحلیلی و تبیینی. از سوی دیگر، اثری که به طور مستقل به موضع‌گیری و سیاست‌های رضاشاه، به ویژه در مقطع زمانی بین دو جنگ جهانی اول و دوم پرداخته باشد، در ایران یافت نمی‌شود. این مجموعه بر آن است تا ضمن بررسی عوامل دخیل در روابط شوروی با ایران مواضع و سیاست‌های شوروی در قبال حکومت و رفتار رضاشاه را به طور خاص بررسی کند. به عبارتی دیگر، هدف این کتاب آن است که با بررسی عمیق ریشه‌ها و علل اصلی مواضع و سیاست‌های شوروی در این مقطع، دانش خوانندگان را نسبت به تحولات و واقعیت‌های این روابط فزونی بخشد.

این کتاب از نظر زمانی مقطع بین دو جنگ جهانی اول و دوم، و از نظر مکانی جامعه‌ی شوروی و ایران را شامل می‌شود. زمینه‌های تاریخی موضوعات مورد بحث و سیاست‌های حکومت تزاری به صورت گذرا و به عنوان پیش درآمدی برای بحث اصلی یعنی شوروی پس از انقلاب بلشویکی و حکومت رضاشاه پرداخته می‌شود. در هر یک از بخش‌های کتاب، نگارنده بیشتر به موضوعاتی توجه می‌کند که از لحاظ مسائل «حاد سیاسی» برای محققین و علاقمندان حائز اهمیت است. از این رو سعی شده است مسائل کم اهمیت سیاسی به صورت گذرا بررسی و ارزیابی شود.

برای تحقق اهداف مورد نظر، مطالب و موضوعات در پنج بخش سازماندهی شدند: بخش اول با عنوان ماهیت و اصول سیاست خارجی شوروی، به مباحث نظری و تئوری در خصوص سیاست خارجی، منافع ملی و استراتژی و اهداف شوروی در جهان و ایران اختصاص داده شده است. در بخش دوم روابط ایران و روسیه از آغاز تا انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. بخش سوم، با عنوان «شوروی و ظهور رضاخان در عرصه‌ی سیاست ایران»، در سه فصل به بررسی موضوعاتی چون قرارداد ۱۹۲۱